

Душан Берић, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878.*, Београд 2000, стр. 636

Аутор др Душан Берић је универзитетски професор респектабилне научне каријере, присутан више деценија на културној мапи са низом значајних научних остварења у области историјских наука. Књига *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878*, у издању Гутенбергове галаксије, није изгубила актуелност јер указује на драматичне сукобе везане за геополитичке интересе великих сила и тежњу Срба да остваре национално уједињење. Сложена динамика дешавања условила је да, поред Предговора и Закључка, рад буде структурно подељен на осам глава. Запажено место и помоћ читаоцу пружа Индекс, дат у необичајеном обиму (стр. 545–631). Тежина српског питања у време нестајања Турске царевине условила је комплексан истраживачки рад, сажимање резултата и научно мишљење. Пред читаоцем је захтевна књига у смислу ангажованог читања и промишљања осетљивих геополитичких питања. Реафирмација теме и дела указује на релевантан значај дела и намеће потребу поновног издавања.

У Предговору су дати различити аспекти суочавања и дилеме везане за тему. Захваљујући бројној разноликој грађи и научним делима настала је синтеза која се бави геополитичким и националним питањима. Аутор указује на сложену динамику процеса аустријско-руских односа остварених у време српског националног препорода 1848–1878, где је кључно место имала Велика источна криза 1875–1878. У средишту су појаве везане за политичку активност, проблеми и сукоби који се решавају притиском, оружаном борбом и политичким расплетом. Различити видови борбе указују на тајне дипломатске активности, рад агената, интриге и манипулације јавног мњења, улогу власти у сфери политике и религије. Српски етнички простор је неуралгична тачка геополитичких сукоба супротстављених интереса великих сила и националних тежњи. Усаглашавање односа Аустроугарске и Русије условило је контакте на штету Срба. Политика Аустроугарске изражена је кроз различите тежње Аустрије и Угарске, принуђене да дефинише заједничке интересе Двојне монархије. Аустрија је под притиском Католичке цркве, Пруске и Француске балансирали на намери да, ради компензације изгубљених простора, заузме конфликтно и верски подељено подручје Босне и Херцеговине. Систематски рад Аустрије на парализању националног покрета обухватао је Србе у Аустроугарској и Србији. Дошла је до пуног изражаја "употреба" Карловачке митрополије ради инте-

реса Монархије и уплитање у односе Српске православне и румунске цркве, што је подривало духовно јединство и националне тежње.

Прва глава указује на "Важност српског питања и његових могућности за европску политику" (стр. 11–21). Обухвата време када је културни и политички покрет прерастао у препород захваљујући развоју српске државе на идејама Вука и Гарашанина и под утицајем уједињења Италије и Немачке. Српско питање нашло се у средишту политичког живота југоисточне Европе. Национална елита, подстакнута идејама романтизма, преко књижевности обликује омладински покрет, развија националну солидарност. Национална акција у време Михаила Обреновића доприноси да Србија буде центар националног покрета до 1878. Самоникао покрет, без страног покровитељства, баштинио је снагу на родољубљу и наслеђу револуције из 1804. Подршку је имао од тајних српских организација распоређених по српским земљама. Међутим, неусаглашеност политичких вођа и странака, подела на конзервативце и либерале и снажно присуство спољних утицаја онемогућују потпуно национално повезивање. Уплетеност Русије и Аустрије у дешавања указује на значај Србије на Балкану и намеру да се оствари контрола простора. Захваљујући подршци Британије и Француске биће реализована идеја о компензацији Аустрије на српски рачун, што је омело решавање српског питања и остварење идеје "Балкан балканским народима". Полицијским мерама надзора и асимилацијом неоапсолутистичка царевина подрива српску етничку снагу.

Друга глава указује на "Страх од српског питања као фактора који повезује Источно питање са питањем преуређења средње Европе (1848–1849)" (види стр. 23–45). У средишту су кретања везана за револуцију 1848. и Источно питање. Антисрпска политика Аустрије различитим мерама устаје против намере Срба да обнове своју државу. Мађарска политика под вођством Кошута није приватила идеју једнакости народа. Ради одбране свог интереса као "политичког народа", радикализовала је сукоб са Србима. Ускраћивање грађанских права и аутономије Србима подстакло је проглашење Србске Војводине, народних одбора, патријарха и војводе. "Пролеће народа" имало је за последицу војну интервенцију Русије у централној Европи. Подгреван је страх Русије везан за планове пољске емиграције, која је уживала подршку Француске. Политичке идеје Француске и пољске емиграције баштине антисловенство и антиправославље. Решавање српског питања није било у интересу Русије, која је тежила одржању политике status quo. Залагала се за опстанак Аустрије у постојећим оквирима, како би зауставила ширење револуције. Револуција је за немађарске народе израз спонтаног отпора мађарском државном насиљу. Помоћ из Србије, учешће добровољаца у одбрани националних интереса Срба привремено је прихваћено у Бечу и Петрограду. Обе силе су настојале да обуздају Србију из страха да не постане носилац јужнословенске револуције и националног јединства. Русија је подржавала национални опстанак и борбу против асимилације у постојећим политичким оквирима и деобу Балкана на руску и аустријску сфе-

ру. Удаљавање Срба од Русије требало је извести уз помоћ Ватикана, увођењем екуменизма. Упркос разликама, постојао је заједнички интерес Русије и Аустрије да по сваку цену спрече револуцију и стварање јаке српске државе.

Трећа глава, "Аустрија, Русија и српско питање (1849–1860)", стр. 47–80, обухвата различите политичке аспекте ангажовања на Балкану и Подунављу. Две моћне царевине водиле су међусобну борбу за политички и религиозни протекторат и превласт над хришћанским народима. Консензус између две силе наговестио је одлазак Аустрије из Италије и намеру да аустријски цар постане "суверен Јужних Словена". Русија је заузврат требала да добије Молдавију, Галицију, Влашку, Цариград и Грчку. Стога је Илија Гарашанин према дипломатским представницима Аустрије и Русије имао уздржан став, са тенденцијом ослањања на Француску и Енглеску. Поред сталних притисака на Србију, обе силе су имале далекосежне тајне планове и пројекте са намером јачања присуства. Аустрија је тежила да осујети руске планове везане за зоне утицаја у Србији и Црној Гори, Црно и Јадранско море и дунавске кнежевине. Аустрија је имала прикривену жељу да освоји Влашку и Србију. После Кримског рата Аустрија је унела нове моменте у односу према српском питању. Водила је политику издвајања Црне Горе из састава етничког јединства српског народа кварењем државних и међудинастичких односа. Аустрија је пристала на изостанак традиције устоличења владике у Црној Гори и сагласила се са проглашењем кнежевине. Намера Аустрије да Црну Гору учини зависном од Беча допринела је цепању српског националног покрета. Стварање два српска ривалска средишта имало је за циљ урушавање националног идентитета. Промена облика владавине у Црној Гори у вези је са политиком одгађања решавања српског питања. Страх од српског и јужнословенског уједињења афирмише идеју Аустрије о окупацији Босне и Херцеговине. Метернихов систем имао је највише проблема са српским питањем, користећи комплексне односе Срба и Хрвата за политичке потребе, како би демонизовали Србе као реметилачки фактор, а националне циљеве означили великосрпским. Беч је користио политичке тензије у подстицању идеја о Великој Хрватској, потреби окупације Босне и Херцеговине и уклапање у састав Троједнице. Интересима Аустрије у највећој мери послужиће југословенство Штросмајера. Варљива политика дешавања указује на заинтересованост мађарске политике за српско питање: изјашњава се против окупације Босне и Херцеговине. Идеја о реконструкцији југоисточне Европе је у интересу Аустрије, Француске и Католичке цркве. Француска је настојала да уклони утицај Русије уз помоћ Аустрије, да Црну Гору одвоји од Србије. Имала је намеру да задржи позиције у католичком свету и да подстиче стварање словенско-католичке државе од Хрватске, Далмације, Славоније и Босне и Херцеговине. Србија је без подршке водећих сила била усамљена, јер је Русија уступцима Аустрији ослабила већ стечене позиције.

Четврта глава, под насловом "Српско питање у аустријској политици (1860–1868)", стр. 81–106, указује на дешавања везана за угрожавања Срба и

припрему окупације Босне и Херцеговине. Спољна политика Аустрије радила је на осамљивању и разбијању Срба и Србије. Антисрпско држање Хрватске странке права користила је аустријска влада, радећи на издвајању Босне и Херцеговине из српског етничког бића уз помоћ католичке пропаганде, која се приклонила политици окупације. Питање Српске Војводине тангирало је интересе борбеног католицизма и бискупа Штросмајера као "животно питање за Хрватску". Нерешено српско питање користе Француска и Енглеска ради подршке продору и компензацији Аустрије на Балкану и супарништво са Русијом. Аустрија је након укидања аутономије Српске Војводине 1860. дала велики допринос разједињавању српског етничког простора. Срем је придодат Хрватској, образоване су угарске жупаније Бачка, Торонтал и Тамиш. Експанзивна политика намеравала је да реку Дрину устроји као границу католичанства и православља, упркос израженој тежњи Срба са обе стране Дрине да се уједине. Аустрија је одлучна да спречи уједињење јер јој је Херцеговина требала ради Далмације, а Босна ради залеђа Војне крајине.

Пета глава, "Ограничено значење ревизије старе политике (Русија и српско питање 1860–1875)", стр. 107–146, садржи низ аспеката везаних за однос Русије према српском питању. Политика Русије неговала је резервисан став према националном питању. Конзервативна политика троме власти није разумела либералне идеје у Кнежевини Србији. Пружала је ограничену подршку националним покретима на Балкану, међутим, није подржавала стварање самосталних националних држава. Руси су радили на фаворизовању Црне Горе на рачун Србије. Устанак у Херцеговини без подршке је изнуриван, са малим шансама за успешан завршетак. Настојање Русије и Аустрије да при подели Турског царства прошире своје границе на рачун Срба имало је далекосежне последице. Руска политика подразумевала је учешће и славјанофилских кругова и идеју уједињења Словена од Белог до Јадранског мора. Хетерогени ставови руске елите створили су хаотичну ситуацију, изостао је јединствен програм подршке српском покрету. Највећи степен подршке Русија је дала пристанком на стварање Првог балканског савеза. Кнез Михаило успео је да повеже Србију и Црну Гору са Бугарском и Грчком. Помогао је наоружавање Црне Горе и бунтовне намере у Бугарској. Међутим, Михаило је, попут других српских државника, имао ограничен ниво самосталног деловања. Велике силе су радиле на одвраћању Србије од акције и приморавале је на политику чекања. Руска политика је слала упозорења о потреби да Србија сачува снагу за касније. Политички успех било је враћање градова Србији од стране Турске. Упркос напретку, црногорски кнез Никола није био одушевљен, а незадовољна Француска ради на раздору Србије и Црне Горе. Намере Русије да подрже Србију и Црну Гору под Турском наилазиле су на противљење Аустрије. Руски генерал Лер предлагао је 1867. устанак ради сједињавања Србије и Црне Горе са Босном и Херцеговином. Опстајали су једино предлози који су Аустрију водили у Босну и Херцеговину и Русију у дунавске кнежевине. Српско питање је постало жртва

политичких рачуна Русије и Аустрије. Решавање српског питања укључило је и српску омладину, чији је значај растао, мада је страх од Омладине присутан код српске државне власти, кнеза Михаила, Аустрије и Русије.

Шеста глава, "Од једне ка двојној политици према српском питању (Аустроугарска и Срби 1867–1875)", стр. 147–223, анализира однос Аустријанаца и Мађара након Нагодбе. Аустрија је након Нагодбе 1867. принуђена да прави са Мађарима компромисе. Присутан је дух мађарско-словенског сукоба из 1848, кроз непризнавање Срба за нацију, потенцирајући оријентацију Мађара ка демографским променама уз помоћ колонизације и мађаризације. Политичка теорија Етвеша о нацији улази у Закон о народностима 1868. Намеће се идеја Ференца Деака о "јединственој политичкој нацији", која ће допринети раздору Мађара и Словена. Мађарски политичари граде визију о Дунавској монархији као хегемону без Германа као татора. Супротстављени интереси Аустријанаца и Мађара дошли су до изражаја у питању дезинтеграције Турске и српског питања. У Аустрији се наметала идеја о окупацији Босне и Херцеговине, а у Мађарској је расло незадовољство и супротстављање окупацији Босне и Херцеговине због повећања броја српског становништва и руског уплитања у српско питање. Двојна монархија, са располућеним ставовима, није водила јединствену спољну политику до 1875. Мисија Аустрије на Балкану била је да окупи све Словене у Монархији, како би их спречила да створе националне државе, што је стварало апсурдну ситуацију у којој се намеће дилема дуализма или тријализма као облика организовања државе. Постојала је и војна претња усмерена на Србију у случају уједињавања Срба источно и западно од Дрине. Политика је ишла у правцу разрачунавања са српским покретом за уједињавање. Политика Лондона подржавала је притисак на Србе. Русија је потпомагала политичко становиште Монархије, које је ишло у правцу спречавања уједињавања Срба. Бењамин Калај је предлагао строго поступање према Србима како би постали безопасни. Ишло се у правцу разбијања јединства Срба у Угарској и стварању јаза између Срба и Хрвата. Игнорисано је природно право Срба са простора аустријско-турске границе да се уједине. Влада у Будимпешти радила је на изолацији српског питања и исцрпљивању Кнежевине Србије и раздвајању од Црне Горе. Мађари су јавно били за уједињење Србије са Босном и Херцеговином, док су иза кулиса чинили супротно. Мађарска политика хегемоније и експанзија генерала доприносе афирмацији идеје о окупацији.

Кључни део рада је седма глава, "Попуштање силе сили и одгађање решења српског питања током велике Источне кризе (1875–1878)", стр. 225–479. Деликатна тема везана за нагодбу великих сила на штету српског питања обрађена је кроз 20 поглавља.

У првом поглављу, "Политика Русије без легенде", стр. 225–239, анализира се двоструки однос Русије према српском питању. Званична политика имала је историјски и духовни утицај на дешавања, међутим, заузела је пасиван

однос према устанку у Босни и Херцеговини. Сарадња двеју великих сила утицала је на руску дипломатију да тражи од устаника мирење са Турцима, под изговором да није настало време за ослобођење од Турске. Русија, Немачка и Аустрија тражиле су од Београда и кнеза да ускрате устаницима подршку. Српски државници били су свесни ризика у случају везивања за Русију и Аустроугарску. Улога Русије била је у спречавању да у српском питању устанак има важну улогу и да се Црна Гора фаворизује на рачун Србије. Политика кочења устанка од стране Русије манифестовала се 1876. доласком Черњајева. Индиције о учешћу Међународне организације радника и страх Русије од револуције штетили су националним интересима.

Друго поглавље, "Обриси аустроугарске окупације – планови, кампање, први кораци", стр. 239–264, доноси најважније моменте везане за окупацију и спречавање уједињења Срба. Значај политике продора на исток разумевали су српски либерали, док су социјалисти Светозара Марковића умањивали потенцијалну опасност од окупације. Аустроугарска је за своје планове придобила и Немачку. Аустроугарска је 1875. држала у приправности пет дивизија ради обуздавања Србије и операција у Босни и Херцеговини. Двојна монархија је искристалисала два концепта. Једна струја је захтевала окупацију, а друга је бранила дуализам и противила се окупацији. Припрема терена за окупацију укључила је у пропаганду бискупа Штросмајера и задобијање становништва новцем. Демографске промене, досељавање и колонизација Немаца и католика, у националном смислу требало је да допринесу лојалности становништва. У оквиру аустријске политике уклопила се Католичка црква, агресивним обраћањем православних у католичанство како би придобила нове поданике. Хрватска политика указује на значај Хрватске у Источном питању, иако је била полу-га којом се управљало из Беча и Будимпеште. Она је тежила брисању границе између Хрватске и Босне и Херцеговине. На Источном питању се преламало и питање аустријско-италијанског ривалства и контроле над Јадранским морем. Привидна неутралност Аустрије у време устанка добија нови смисао захваљујући подршци немачког парламента. Мађарска штампа је агитовала против окупације, из страха од угрожавања превласти Мађара. У Источном питању велику улогу играли су интереси финансијских поверилаца и отуда симпатије Француза и Енглеза за Турску.

Треће поглавље, "Нове околности за коначни договор двеју сила у српском питању", стр. 265–275, указује на тежњу Русије да избегне сукоб са Хабзбуршком монархијом по цену жртвовања српских интереса.

У четвртном поглављу, "Формативни облици мађарског противљења окупацији Босне и Херцеговине", стр. 276–278, наглашено је да је акција око стишавања устанка погађала интересе аустроугарске елите, која је страховала од ратовања Срба са Турском. Мађари су били забринути због раста незадовољства Срба у Угарској и могућности ангажовања Русије.

Пето поглавље, "Активност у српском питању у месецима око Берлинске конференције", стр. 278–285, указује на Андрашијеве игре везане за програм реформи у Турској и предлог Русије о аутономији побуњених покрајина.

Шесто поглавље, "Неједнака жестина аустроугарског притиска на Србију и Црну Гору", стр. 285–298, указује на тенденцију удаљавања Црне Горе од Србије и Русије. Мисија Черњајева није оправдала очекивања српског ратног плана и устаника. Супарништво великих сила око утицаја на српско питање и на етнички простор Срба укључило је и америчког емисара Џорџа Џејмса.

Седмо поглавље, "Судбина предодређена споразумима двеју великих сила", стр. 298–318, указује на спремност Русије да прихвати договоре са Аустроугарском, премда је страховала од војничког слома Србије или евентуалног успеха и стварања јаке српске државе. Став Русије дао је прилику Енглежима да подржавају Турке у сламању устанка. Усмени споразум у Рајштату гарантовао је предност Аустроугарске у решавању прилика на Балкану и припајање Босне и Херцеговине. Србији је стављен у изглед део Босне и Рашке до Лима, а Црној Гори део источне Херцеговине. Русија је заплашена страхом од пожара на Балкану и могућности распада Отоманске царевине. Берлински меморандум из маја 1876. ослабио је позиције устаника. Незадовољство Русије статусом довешће до подизања устанка Бугара. Учешће Русије у ратовима 1876–1878. није било дипломатски припремљено, свело се на самосталну акцију. Аустроугарска је радила на добијању покрајина Босне и Херцеговине дипломатским путем, Русија се оријентисала на Бугарску. Обуздавање Срба вршило се дипломатским путем. Након усклађивања интереса двеју сила спремало се поковавање.

У осмом поглављу, "Рајштатски споразум, па неспоразум", стр. 318–330, истиче се важност споразума и почетак драстичне промене судбине Босне и Херцеговине. Источна криза допринела је великим променама. Јављају се идеје Русије и Италије да Шиптаре на Косову и Метохији начине тачком сузбијања германског продирања преко српских земаља према Солуну. Требало је да независна Албанија за Русију буде друга Црна Гора, да се супротстави српским, грчким, црногорским и бугарским интересима. Ради гушења српског покрета у периоду 1848–1878. употребљавају се прво Мађари, а затим се припремају Албанци.

У деветом поглављу, "Британски фактор у аустроугарској политици према Србима", стр. 330–337, наводи се да је, под британским притиском, а ради спречавања руске освајачке политике, одржана Цариградска конференција 1876/7. Британија је подстицала аустријску освајачку политику, јер је за њу то једина погодна колонијална сила. Тајна конвенција, настала 15. 1. 1877. у Будимпешти, између Русије и Аустроугарске дефинисала је поделу Балканског

полуострва. Бугарска је сматрана поседом Русије, Босна и Херцеговина поседом Аустроугарске. Искључена је могућност постојања једне компактне држа-

ве. Више мањих држава – Бугарска, Румелија и Албанија – биле би зависне од Аустроугарске. Корак даље у извршењу освајачке политике креира и Бењамин Калај, који упућује на потребу удруживања католика и муслимана.

Десето поглавље, "Тајна конвенција и наново рођени склад интереса", стр. 337–372, указује на спремност Русије да жртвује решавање српског питања на рачун колонијалних интереса Аустроугарске. Руско-турски рат укључио је под недовољно познатим околностима и Србе, увукавши их у борбу која је помагала решавању бугарског националног питања, иако је Тајна конвенција у Будимпешти гарантовала неутралност рата под условом да Русија неће доводити војне јединице у Босну и Херцеговину, Србију и Црну Гору. Сложени међународни договори великих сила дефинисани су Берлинским меморандумом, Цариградском конференцијом и Лондонским протоколом, који су утицали на промене границе. Међу актерима је Фрања Зах, српски генерал, познат по идејама о прерасподели територија.

У једанаестом поглављу, "Стално постојећи притисак мађарске власти на Србе у Угарској", стр. 372–387, наглашава се да је развитак Аустроугарске повезан са решавањем Источног питања. Утицај Русије и Аустроугарске у разбијању устанка у Босни и Херцеговини могао се наслутити, међутим, притисци власти на Србе у Аустроугарској указују на агресиван став. Мађарска политика се усмерила на изоловање Срба у Угарској од устаничког покрета јужно од Саве и Дунава. Хапшење Светозара Милетића од мађарских власти имало је политички циљ да изолује једног од креатора српске националне политике. Бечка влада је предност дала политичком притиску, а мађарска полицијском. Српско јавно мњење дизало је глас против наговештеног уласка аустријске војске у Босну и Херцеговину. Деловање Милетића доводило се у везу са панславизмом. Притисак се манифестовао кроз процес мађаризације и питање развојачења Војне границе.

У дванаестом поглављу, "Нови задаци хрватске политике – мало помагања устанка, пуно подршке аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине као начину да се дође до *Велике Хрватске*", стр. 387–397, указује се на то да су различити нивои власти у Хрватској подржавали окупацију. Међу њима је предњачио ђаковачки бискуп Јосип Штросмајер и политичке странке ослоњене на Монархију.

У тринаестом поглављу, "Директне и индиректне последице аустријског и мађарског подвајања Срба по верском кључу", стр. 397–402, наводи се да се процес католичења Срба у Аустрији мерио вековима. Тенденције да се религија поистовећује са нацијом наилазила је на критику.

У четрнаестом поглављу, "Покушаји Британаца да спрече аустро-руско регулисање кризе", стр. 402–407, наводи се да су Британци, незадовољни присуством Русије на источном делу Балкана, извршили притисак на Андрашија. Уследило је агресивно наступање Аустроугарске војном силом. Британија је

имала интересе на Мраморном мору, искоришћено је незадовољство пољске емиграције, те је све ишло у правцу сузбијања Русије.

У петнаестом поглављу, "Димензији поделе додата је проблематика изигравања исте", стр. 407–424, наглашава се да је ангажовање Срба зависило од дозволе Русије да Србија обнови савез са Црном Гором и да Русија гарантује да Босна и Херцеговина неће постати посед Аустроугарске. Изостанак руске дипломатске подршке допринео је осећању беспомоћности, што није омело Србију да узме учешће у руско-турском рату. Русија је 1877. подржала проглашење независности и проширење Србије. Одлуке Санстефанског уговора изазвале су запрепашћење због руског уступања српских територија. Питање Бугарског егзархата показало је надмоћ утицаја. Тежње Русије да преко Велике Бугарске избије до Солуна, потпуно би затвориле Аустрији излаз на Егејско море. Апетити Аустроугарске расли су до те мере да је преко католичке пропаганде настојала да спречи излазак Црне Горе на море. Монархија је намеравала да Санџак припоји Босни, како би контролисала железничке пруге од Сарајева до Солуна и од Дунава до Јадрана. Русија је водила двоструку политику. Сарадња са Аустроугарском није је спречавала да користи Србе. Одлука Аустроугарске да не прихвати независност Србије и Црне Горе указује на спремност Русије да жртвује српске интересе католичкој пропаганди и германској превласти.

У шеснаестом поглављу, "Сукоб између хрватских и мађарских интереса у политици Аустроугарске према српском питању", стр. 424–434, наводи се да је Загреб добио значајно место у извођењу војних операција у Босни и Херцеговини. По Далмацији су Срби стварали комитете за помагање устаника. Интереси Монархије налагали су контролу и истискивање утицаја Италије и сламање отпора Будимпеште окупацији Босне и Херцеговине.

У седамнаестом поглављу, "Проблеми због неслагања у вези са окупацијом Босне и Херцеговине", стр. 434–440, посебно је наглашено да су недоследна политика руске дипломатије и дистанцирање Аустроугарске од аутономије Босне и Херцеговине допринели спровођењу окупације. Окупација је требало да онемогући спајање са Србијом.

У осамнаестом поглављу, "Функција руског заговарања обнове и продужавање устаничке ситуације у осталим српским земљама око Херцеговине (1877/78)", стр. 440–443, наглашено је да је смисао руског продужавања устаничке ситуације требало да послужи добијању времена за промену. Русија је све већи значај давала сарадњи са Србијом. Интереси великих сила ишли су у правцу подстицања међунационалних антагонизама између Срба и Бугара, те Бугара и Грка.

У деветнаестој глави, "Берлински конгрес и његова решења међају целокупну ситуацију српског питања", стр. 443–461, указује се на то да су дипломатски потези припремили доношење одлуке о деоби Балканског полуострва на интересне сфере, постизање европског мира и спречавање да се неза-

довољство претвори у револуцију. Берлински конгрес је након одлука донетих иза кулиса успео да наметне аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине. Ситуација наметнута Берлинским конгресом створила је оквир за обрачун са српским питањем и наговестила пукотину између водећих актера из које ће се изродити Велики рат.

У двадесетом поглављу, "Окупација Босне и Херцеговине и њене последице у наредним годинама", стр. 462–479, наводи се да, поред одлуке о војном походу, акцију предузимају емисари, спремни да ради интереса Монархије новцем придобију сараднике и лојалност. Војни поход допринео је незадовољству и завађености народа, а окрутност су осетили најбројнији – Срби. Страх од крoатизације имао је оправдање, дошао је до изражаја сукоб окупационих власти и Срба. Аустроугарска је добила право да гарнизоне држи на подручју Рашке, те су, уз помоћ Албанаца, држали Србе "на нишану". Окупација је имала намеру протезања на остале српске земље јужно од Саве и Дунава. Велика Хрватска замишљена је да, уместо Србије, буде средиште федерације словенских народа. Фатална попустљивост Русије и "трапава" мисија Черњајева, упркос критикама, имале су ефекат у очувању Србије 1876. од војног слома. Слабости Русије у политици обилато су користиле Аустроугарска и Немачка. Немачки продор отворио је процес колонијалног освајања.

У осмој глави, "Улога црквеног фактора у политици Аустроугарске и Русије према српском питању (1848–1878), стр. 481–520, истиче се улога ништа мање значајног црквеног питања у борби на Балкану и Подунављу. Од пресудног значаја била је улога Католичке цркве у политици Аустроугарске. Јединствен смер прожимао је политички и верски рад, обе силе синхронизовале су државну и црквену политику. Рад Руске православне цркве није имао снагу притиска, помоћ у књигама није имала континуитет. Рад Католичке и Протестанске цркве је мисионарски, радило се на померању границе са Купе на Дрину. Прелазни облик требало је да буде унија, путем екуменизма придобити вернике. Ватикан је преко посебних одбора настојао да води агресивну политику у Турској. Унија је пратила дешавања у Бугарској. Национални препород Бугара почивао је на отпору Цариградској патријаршији, захтевао је одвајање, што је на Западу доживљавано као први корак католичења. Деловање Штросмајера ишло је у правцу уједињења хришћанских цркава, а ширину у акцији добијао је захваљујући подршци Ватикана, бечке владе и неких кругова у Русији. Појачавао се притисак на црквени живот Срба. Јединствен циљ Хабзбуршке монархије и Ватикана је поткопавање административног јединства Српске православне цркве. Црква је доживљавана као извор тежњи ка политичком јединству српског народа. Свим силама се у Бечу и Ватикану радило на спречавању обнављања Пећке патријаршије. Карловачки патријарх, упркос дискреционим правима добијеним од хабзбуршких власти, није успео да утиче на црквени живот прекограничних Срба. Велики успех након слома Санстефанског мира отворио је врата немачком и римокатоличком продору на исток.

Закључни део, стр. 521–528, указује на деликатан положај Срба у систему међународних односа. Ради решавања српског питања организована су три устанка и два рата, што је на међународним конференцијама игнорисано. Политика Русије према српском питању није чврсто дефинисана, речи и дела се разликују. Славјанофилски утицај није имао снаге да обузда колебљиву службену политику. Активан однос Срба према стварности није привукао савезнике на српску страну. Поучени стварањем првог Балканског савеза, Русија и Аустроугарска дају велики допринос сукобу Србије и Бугарске око разграничења и неослобођених територија. Сарадња и ривалство двеју сила карактерисала је међусобне односе у периоду борбе за решавање Источног питања. Ради окупације Босне и Херцеговине жртвовани су српски национални интереси. Држање Хрвата према Србима ишло је у правцу условљавања ради остварења интереса Аустроугарске. Мађарска политика према српском питању се мењала. Ратни сукоб 1848. прераста у различите облике антагонизама, заокупљен страхом од Словена и Русије. Политика је срачуната на политичко и географско разбијање српског народа и раздор Срба и Хрвата, те се врши асимилација. Аустроугарска се заузимањем Босне и Херцеговине учврстила на Балкану.

Аутор је уложио огроман истраживачки труд и интелектуални напор да сагледа сложену динамику различитих фактора присутних у време кризе Источног питања. Разумевање комплексних међународних и националних процеса у садашњем добу није могуће без повлачења паралеле са дешавањима у 19. веку. Аустроугарска је исплела паукову мрежу како би не само зауставила српски национални покрет, него и Србе изложила невиђеном притиску са разних страна. Концепти Велике Хрватске и Албаније настали су на крилима империјалне политике Аустроугарске. Суптилну политичку активност Беча прати веома активан Ватикан. Упркос намери великих сила да на Берлинском конгресу ставе тачку на Источно питање, оно је отворено и изложено проблемима и кризама. Циљ је подвајање Босне и Херцеговине из етничког јединства српског народа. Велика претња миру била је Анексиона криза, која је ескалирала под притиском империјалних тежњи продора на исток и националних интереса Срба.

Књига је оставила дубок утисак због низа укрштених чињеница које су утицале на већ утврђено знање из историје. Агресивна политика креирана у Бечу имала је подршку Ватикана и великих сила, док је фатално попустљива политика Русије оставила Србе усамљене и без савезника. Аутор је бројним наводима приказао "дух" времена, одржао час "анатомије" и ауторитетима. Ангажованост бројних актера указује на снажно присуство различитих геополитичких интереса и непролазност значаја Балкана и Подунавља. Заплетено и компликовано доба не прича само о прошлости, већ говори и о садашњости. Стога је топло препоручујем стручној јавности као дело од значаја за српску историографију и геополитику.